ICHKI TURIZM XIZMATLARI BOZORI DIVERSIFIKATSIYASIGA TA’SIR QILUVCHI OMILLARNI TAHLIL QILISHDA PANEL MA’LUMOTLARIDAN FOYDALANISH

Muxtarov Botir Abdusattarovich
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali,
“Iqtisodiyot va turizm” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Tezisda ichki turizm xizmatlari bozori diversifikatsiyasini hududlar va yillar kesimida tahlil qilish uchun panel ma’lumotlariga asoslangan metodik yondashuv ishlab chiqilgan. Diversifikatsiyani xizmatlar tarkibidagi ulushlar orqali o‘lchash, iqtisodiy, infratuzilmaviy, raqamli, institutsional va ijtimoiy omillarni modelga kiritish tartibi bayon etilgan. Hudud hamda yil effektlarini hisobga oluvchi model, diagnostika va barqarorlik tekshiruvlari taklif qilingan. Natijalar metodik ishlanma sifatida taqdim etilib, koeffitsiyentlarni empirik baholash uchun zarur ma’lumotlar va cheklovlar belgilangan.

Kalit so‘zlar: ichki turizm, xizmatlar bozori, diversifikatsiya, panel ma’lumotlari, qat’iy effektlar, raqamlashtirish, hududiy rivojlanish, ekonometrik tahlil.

Kirish

Ichki turizm xizmatlari bozorini diversifikatsiya qilish turistik taklifni kengaytirish, hududiy resurslarni xo‘jalik faoliyatiga jalb etish va talabning ayrim segmentlarga qaramligini kamaytirishga xizmat qilishi mumkin. Bunda turistlar sonining ko‘payishi bilan xizmatlar tarkibining xilma-xillashuvini farqlash zarur. Tashriflar hajmi oshgan hududda ham daromadning asosiy qismi bir turdagi xizmat hisobiga shakllansa, tarkibiy diversifikatsiya cheklangan bo‘lishi mumkin.

“Xalqaro turizm statistikasi tavsiyalarida ichki turizm rezident tashrif buyuruvchining o‘z mamlakati doirasidagi turistik faoliyati bilan bog‘lanadi”[1]. Shuning uchun tahlilga kiritiladigan tushum va xizmatlar hajmi aynan rezident tashrif buyuruvchilarga tegishli bo‘lishi lozim. Umumiy mehmonxona tushumlarini ichki turizm tushumlari bilan tenglashtirish natijani buzadi. Tadqiqotning maqsadi – ichki turizm xizmatlari diversifikatsiyasi bilan bog‘liq omillarni ajratishga imkon beradigan, hudud va vaqt xususiyatlarini hisobga oluvchi panel tahlil usulini asoslashdir.

Tadqiqot metodologiyasi

Empirik tadqiqot uchun Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridan iborat 14 hudud bo‘yicha yillik panel ma’lumotlarini shakllantirish taklif etiladi. Masalan, 2010–2025-yillar to‘liq qamrab olinsa, nazariy jihatdan 224 ta hudud-yil kuzatuvi hosil bo‘ladi. Bu son tayyor ma’lumotlar bazasi mavjudligini anglatmaydi: amaldagi kuzatuvlar soni ko‘rsatkichlarning mavjudligi va taqqoslanuvchanligi tekshirilgach belgilanadi. Yetishmaydigan qiymatlar nol bilan almashtirilmaydi, balki nominal pul ko‘rsatkichlari esa taqqoslama narxlarga keltiriladi.

Natijaviy ko‘rsatkich sifatida xizmatlar tarkibiga asoslangan diversifikatsiya indeksi taklif qilinadi:

$$D_{it} = 1 - \Sigma_{k=1}^{K} s_{kit}^2; \quad s_{kit} = R_{kit} / \Sigma_{k=1}^{K} R_{kit}.$$

Bu yerda R_{kit} - i -hududning t-yilida k-xizmat bo‘yicha ichki turizmdan olgan tushumi; s_{kit} - mazkur xizmatning jami tushumdagi ulushi; K - barcha hudud va yillarda bir xil qo‘llanadigan xizmatlar soni. Joylashtirish, ovqatlanish, yo‘lovchi tashish, ekskursiya va rekreatsiya kabi guruhlar o‘zaro takrorlanmaydigan tasnif asosida ajratiladi. Indeks 0 dan $1-1/K$ gacha qiymat oladi; qiymat oshishi tushumlar tarkibining tengroq taqsimlanishini bildiradi. Taqqoslash uchun $D^* = D/(1-1/K)$ orqali 0–1 oralig‘idagi normallashtirilgan indeksdan foydalanish mumkin.

Tushumlar ichki va kiruvchi turizm bo‘yicha ajratilmasa, tanlanma kuzatuv orqali rezidentlarga tegishli ulushni baholash talab qilinadi. Bunday ajratishning imkoni bo‘lmasa, ko‘rsatkich umumiy turistik xizmatlar diversifikatsiyasi sifatida talqin qilinadi. Muqobil natijaviy o‘lchov sifatida Shannon entropiyasi hisoblanishi mumkin; bunda ham xizmatlar tasnifi va ma’lumotlar qamrovi bir xil saqlanadi.

Bazaviy model quyidagi ko‘rinishda ifodalanadi:

$$D^*_{it} = \alpha_i + \lambda_t + \beta_1 ECO_{it} + \beta_2 INF_{it} + \beta_3 DIG_{it} + \beta_4 INS_{it} + \beta_5 SOC_{it} + \gamma' Z_{it} + \varepsilon_{it}.$$

ECO aholi real daromadi va tadbirkorlik faolligini; INF joylashtirish sig‘imi va transport imkoniyatlarini; DIG internet qamrovi hamda elektron bronlashdan foydalanishni; INS mahalliy qo‘llab-quvvatlash va boshqaruv sharoitini; SOC kadrlar malakasi va xizmatlar bandligini ifodalaydi. Z nazorat ko‘rsatkichlari vektori bo‘lib, unga aholi soni, urbanizatsiya yoki boshqa asoslangan omillar kiritilishi mumkin. Mazkur bloklar avtomatik tarzda tayyor indeks deb olinmaydi: har birining tarkibi, o‘lchov birligi va agregatsiya qoidasi oldindan belgilanadi.

α_i hududga xos vaqt davomida o‘zgarmaydigan xususiyatlarni, λ_t esa barcha hududlarga umumiy yillik ta’sirlarni ifodalaydi. “Qat’iy effektlar baholagichi hudud ichidagi vaqt bo‘yicha o‘zgarishlardan foydalanadi” [2]. Shuning uchun u geografik joylashuv kabi doimiy omillarning alohida koeffitsiyentini aniqlamaydi. Stata 15.0 dasturida bazaviy spetsifikatsiya xtset region_id Year va xtreg D ECO INF DIG INS SOC controls i.Year, fe buyruqlari orqali amalga oshirilishi mumkin; controls o‘rniga aniq nazorat o‘zgaruvchilari yoziladi.

Natijalar

Tadqiqotning natijasi hisoblangan regressiya koeffitsiyentlari emas, balki panel baholashni tashkil etuvchi metodik tizimdir. Birinchi natija - turizm hajmi bilan xizmatlar tarkibining xilma-xilligini ajratadigan o‘lchov belgilandi. Mazkur yondashuv turistlar soni oshishini diversifikatsiya kuchayishining bevosita dalili sifatida qabul qilishning oldini oladi.

Ikkinchi natija - omillarni iqtisodiy, infratuzilmaviy, raqamli, institutsional va ijtimoiy bloklarga ajratish hamda ularni hudud va yil effektlari bilan birgalikda tekshirish sxemasi ishlab chiqildi. Daromad o‘sishi turli xizmatlarga talabni, infratuzilma yangi mahsulotlardan foydalanish imkoniyatini, raqamlashtirish esa qidiruv va bronlash qulayligini oshirishi haqidagi farazlar shakllantirildi. Bu bog‘lanishlar tekshiriladigan gipotezalardir; ularning yo‘nalishi va statistik ahamiyati amaldagi hisob-kitob bilan aniqlanadi.

Uchinchi natija – baholash sifatini tekshirish ketma-ketligi belgilandi- ma’lumotlar qamrovi va takroriy hudud–yil yozuvlarini tekshirish; tavsifiy statistika

va hudud ichidagi variatsiyani o‘rganish; korrelatsiya va multikollinearlikni baholash; bazaviy modelni hisoblash; qoldiqlarda geteroskedastiklik, avtokorrelatsiya va hududlararo bog‘liqlikni tekshirish; muqobil indeks hamda spetsifikatsiyalar bilan natijalarni solishtirish. Juda yuqori R^2 ko‘rsatkichida natijaviy indeks omil indekslaridan mexanik hosil qilinmaganligi ham tekshiriladi.

Muhokama

Panel modelning afzalligi hududlar o‘rtasidagi doimiy farqlarni hisobga olib, bir hududdagi o‘zgarishlarni vaqt davomida kuzatishidir. Biroq qat’iy effektlarning mavjudligi barcha endogenlik muammolarini bartaraf etmaydi. Masalan, raqamli xizmatlar diversifikatsiyani rag‘batlantirishi bilan birga, diversifikatsiyalashgan bozorning o‘zi raqamli investitsiyalarni jalb qilishi mumkin. Shu sababli koeffitsiyentlar dastlab shartli bog‘liqlik sifatida talqin qilinadi. Kechiktirilgan omillar bilan tekshiruv o‘tkazish foydali, ammo u sababiy ta’sirni o‘z-o‘zidan isbotlamaydi.

Standart xatolarni hisoblashda panel o‘lchami e’tiborga olinadi. Hududlar bo‘yicha klasterlash hudud ichidagi bog‘liqlikni hisobga olishga yordam beradi, lekin 14 ta klaster sharoitida statistik xulosalar ehtiyotkorlik bilan chiqariladi. Driscoll–Kraay yondashuvi vaqt va hududlararo bog‘liqlikka chidamli kovariatsiya bahosini taklif etadi; uning nazariy asoslari vaqt o‘lchami kattalashishiga tayanadi [3]. Shu bois 16 yillik panelda ushbu yondashuv yagona ishonchlilik kafolati sifatida emas, sezgirlik tekshiruvi sifatida qo‘llanadi.

Amaliy talqinda omil koeffitsiyentining belgisi bilan birga ishonch oralig‘i, o‘lchov birligi va iqtisodiy mazmuni ko‘rsatilishi zarur. Natijaviy indeks chegaralanganligi sababli chiziqli modelning bashoratlari 0–1 oralig‘idan chiqishi ham tekshiriladi. Xizmatlar ulushlaridagi qayta taqsimlanish bozor hajmi yoki sifat oshganini o‘z-o‘zidan anglatmaydi; shu sababli indeks real tushum va turist qoniqishi kabi qo‘shimcha ko‘rsatkichlar bilan birgalikda baholanadi.

Xulosa

Ichki turizm xizmatlari bozori diversifikatsiyasini tahlil qilishda panel ma’lumotlaridan foydalanish hududiy tafovutlar va vaqt omilini birgalikda hisobga olish imkonini beradi. Buning uchun birinchi navbatda rezidentlar iste’moliga tegishli xizmatlar tarkibi bo‘yicha taqqoslanuvchan baza yaratilishi, so‘ng mustaqil shakllantirilgan omillar bilan ikki tomonlama qat’iy effektlar modeli baholanishi lozim. Hududiy siyosat ustuvorliklari koeffitsiyentlarning miqdori, noaniqligi va barqarorligi tekshirilganidan keyin belgilanadi. Taklif etilgan yondashuv diversifikatsiyani oddiy hajm o‘sishidan ajratish hamda keyingi empirik tadqiqot uchun tekshiriladigan asos yaratishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] United Nations; World Tourism Organization. International Recommendations for Tourism Statistics 2008. New York: United Nations, 2010. Series M No. 83/Rev.1.
https://unstats.un.org/unsd/publication/seriesm/seriesm_83rev1e.pdf

[2] StataCorp. xtreg — Linear models for panel data. Stata Longitudinal-Data/Panel-Data Reference Manual. https://www.stata.com/manuals/xtxtreg.pdf.